

Dragana Vilić¹
Univerzitet u Banjoj Luci
Ekonomski fakultet
Banja Luka

Originalni naučni rad
UDC 314.116/.117
DOI 10.7251/SOCSR15090021V
Prihvaćeno 10.3.2015.

Uzroci i posljedice demografskih procesa i promjena u savremenom društvu

Apstrakt

Za funkcionisanje i razvoj društva veliki značaj imaju demografski procesi i promjene (prirodni priraštaj, fertilitet, natalitet, mortalitet, starenje stanovništva, promjene u vezi sa sklapanjem braka, učestalost celibata, razvod braka). U radu se analiziraju uzroci i posljedice ovih procesa i promjena u savremenom društvu. Trendovi demografskih promjena nisu isti u svim društvima u svijetu. U razvijenim društvima danas se zapažaju, s neznatnim razlikama, isti demografski trendovi – nizak i/ili negativan prirodni priraštaj, izrazito starenje stanovništva, niske stope mortaliteta, povećanje razvoda braka i sl. Na drugoj strani, u nerazvijenim društvima se rađa veliki broj djece, gdje slabi ekonomski uslovi pogoduju pogoršanju materijalnog, socijalnog i zdravstvenog stanja stanovništva (bolest i smrtnost, naročito, žena i djece). Ovo jasno ukazuje na činjenicu da demografski procesi i promjene nisu neposredno uslovljeni ekonomskim i socijalnim činiocima (nivo obrazovanja, razvitak društva uopšte i sl.), već da postoji niz posrednih društvenih činioca koji ih uslovljavaju (nacionalni, klasni, politički, kulturni, religiozni i sl.). Kao odgovor na nepovoljne demografske trendove (veličina populacije, starost stanovništva i sl.) i posljedice koje populacioni faktor stvara u mnogim ekonomskim i socijalnim oblastima (smanjenje radno aktivnog stanovništva, opterećenje fondova socijalne sigurnosti i sl.), u prethodne dvije decenije u većini zemalja populaciona politika je stavljena u oblast fertiliteta stanovništva – uvedene su pronatalitetne mjere u razvijenim zemljama i mjere kojima se destimuliše rađanje u nerazvijenim zemljama.

Ključne riječi: *prirodni priraštaj, natalitet, fertilitet, mortalitet, starenje stanovništva, celibat, sklapanje braka, razvod braka*

¹ Doktor socioloških nauka, docent na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci.
E-mail: dragana.vilic@efbl.org.

Uvod

Demografski pojave i procesi su pretpostavka (kompleksni, višedimenzionalni i dinamični) za funkcionisanje i razvoj ljudskog društva, a određeni su uzrocima i zakonima razvitka stanovništva, a mogu biti posljedica prirodnih i društvenih okolnosti i događaja (ratni sukobi, prirodne nepogode i sl.). Oni nisu neposredno uslovljeni socijalnim i ekonomskim činiocima (struktura radne snage, dejstvo procesa obrazovanja, razvitak društva uopšte i sl.), već postoji niz posredujućih činioca koji ih uslovljavaju – utiču na nivo nataliteta i druge demografske pojave (nacionalni, klasni, pravni, politički, religiozni, kulturni, psihološki i sl.). Udruženi sa ekonomsko-socijalnim činiocima, oni djeluju na demografsku strukturu, a preko nje i na kretanje stanovništva.² Iz ovog razloga su neophodne demografske analize, jer one omogućavaju «da se vešto uhvate promene u ponašanju i da se izbliza prati pulsiranje društva.»³ Društveni procesi na različit način utiču na populacione pojave. Ovo se može primijetiti na razlikama u efektima koji nastaju ne samo između raznih procesa, već se razlike u efektima mogu javiti u okviru iste kategorije. Primjer za ovo jeste demografska tranzicija i posljedice koje ona ima u razvijenim i nerazvijenim zemljama.⁴ Razvojem industrijalizacije i urbanizacije dolazi do promjena u reproduktivnom ponašanju stanovništva (napuštanje poljoprivredne proizvodnje i seoskog načina života, promjene u nivou obrazovanja stanovništva i kvalifikacija radne snage, zapošljavanje žena i sl.). Gotovo u isto vrijeme, u razvijenim zemljama su se javile promjene u visini nataliteta i mortaliteta stanovništva, a počele su padom mortaliteta stanovništva. U nerazvijenim zemljama demografska tranzicija je počela padom mortaliteta, a natalitet stanovništva se kretao na istom nivou, da bi znatno kasnije počeo lagano da se smanjuje, što je u njima dovelo do visokog porasta stanovništva.⁵

² Dušan Breznik, *Predgovor*, u: Zlata Grebo, Čovjek, rađanje i društvo: Socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Svjetlost, 1975, str. 6.

³ Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: Clio, 2009, str. 138.

⁴ Pojam demografska tranzicija prvi je upotijebio Voren S. Tompson: “Tumačenje promena u populacionim obrascima, prema kojem se stabilan odnos stopa nataliteta i mortaliteta postiže onda kada se dostigne izvestan nivo privrednog prosperiteta. Prema ovoj ideji, u društvima pre perioda industrijalizacije postojala je gruba ravnoteža između broja rođenih i broja umrlih, jer se priraštaj stanovništva ograničavao nedostatkom rezervi hrane, širenjem zaraznih bolesti ili ratovima. U modernim društvima, nasuprot tome, uspostavljena je ravnoteža u populacionim obrascima, jer iz ekonomskih razloga porodice vrše kontrolu rađanja.” Entoni Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2005, str. 703.

⁵ *Demografski procesi*, Miroslav Rašević, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 74.

Između privrednog i demografskog razvoja postoji određena povezanost - povoljan razvoj jednog podstiče razvoj drugog, ali ne mora da to bude uvijek pravilo. U prethodnih nekoliko decenija u razvijenim društvima ostvaren je veliki privredni razvoj, ali u njima se bilježi značajan pad broja stanovnika ili njegova stagnacija, te u njima dominira staro stanovništvo. U nerazvijenim zemljama, u uslovima slabe privredne razvijenosti, bilježi se veliki priraštaj stanovnika, pa samim tim i veliki udio mladog stanovništva.

Period poslije Drugog svjetskog rata u Evropi obilježio je veliki demografski uzlet, čiji je pratilac bila obnova konjugalne, građanske porodice, koja je pronašla svoje mjesto i ravnotežu u novom industrijsko-urbanom društvu.⁶ Za ovo postoje i određeni razlozi u samom društvu - u većini evropskih zemalja u ovom periodu je uspostavljen društveni poredak u kojem su klase jasno razdvojene, razvijena je industrija, država blagostanja je snažna, poštuju se judeo-hrišćanske religijske vrijednosti, pa se porodica „tu pojavljivala kao stabilna vrednost, zasnovana na braku u kome je vladao nesporan autoritet oca, jedine osobe u kući sa redovnim novčanim prihodima.“⁷ Poslije ovog perioda uočavaju se značajne pojave koje su nagovještavale simptome novih dešavanja u braku i porodici – njihove promjene i preobražaja (promjena položaja i uloge žene u porodici i društvu, smanjenje nataliteta, smanjenje stope sklopljenih brakova, povećanje razvoda brakova, pojava različitih životnih stilova i sl.), a što je do svog punog izražaja došlo 60-tih godina dvadesetog vijeka kada nastupa novi revolucionarni tok porodičnih promjena (u centar stavlja pojedinca), kao i etape druge demografske tranzicije.⁸ Danas se u svim razvijenim društvima zapažaju isti demografski trendovi, s malim razlikama - prirodni priraštaj je nizak (i/ili negativan) usljed sve izrazitijeg starenja stanovništva, niskih stopa nataliteta, rađanja djece u kasnijoj životnoj dobi i slično.

⁶ Vlado Puljiz, *Obiteljska politika*, u: Vlado Puljiz, i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005, str. 323.

⁷ Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: Clio, 2009, str. 10.

⁸ Prema saznanjima koje nam pružaju demografi i njihova činjenička saznanja druga demografska tranzicija imala je sledeće etape:

1. 1955 – 1970. (ubrzanje razvoda, baby boom doživljava svoj kraj, opadanje fertiliteta u svim godištimu simultano, tzv. 'kontraceptivna revolucija', opadanje godina stupanja u prvi brak, sve kasnije stupanje);
2. 1970 – 1985. (širenje predbraće kohabitacije sa severa Evrope, rast fertiliteta u kohabitacionim zajednicama, ne primećuje se rast ukupnog fertiliteta);
3. od sredine 80-ih do danas (smanjuje se verovatnoća ponovnog stupanja u brak, povećava se broj post bračnih kohabitacija, povećava se ukupni fertilitet posle 30. godine, porast jednoroditeljskih porodica i feminizacija siromaštva). Anđelka Milić, *Sociologija porodice: Kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja štampa, 2001, str. 315 – 316.

Prirodni priraštaj – protivurječni globalni trendovi

Prirodni priraštaj je u toku najvećeg dijela ljudske istorije bio izrazito nizak.⁹ Kao rezultat povremenog povećavanja smrtnosti u prošlosti (ratovi, epidemije i druge nepogode), prirodni priraštaj je imao negativan predznak na pojedinim područjima. Sve do osamnaestog vijeka broj stanovnika na Planeti nije bio velik, da bi se za samo dva vijeka povećao skoro za pet puta.¹⁰

Tabela 1. Ubrzan globalni priraštaj stanovništva

Vreme	Godišnji prirast u %	Nastupi udvostručenosti u godinama
1650 – 1750.	0,29	239
1750 – 1800.	0,44	158
1800 – 1850.	0,51	136
1850 – 1900.	0,64	109
1900 – 1920.	0,59	117
1920 – 1950.	1,09	64
1950 – 1961.	1,85	38

Izvor: Marko Mladenović, *Uvod u sociologiju porodice – Opšti i posebni deo*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1969, str. 240.

Tokom prošlog vijeka u svijetu se desila snažna demografska eksplozija. O tome govori podatak da se broj stanovnika sa 1,6 milijardi povećao na 6,1 milijardu. U prvim godinama 21. vijeka ovaj broj se povećao za 200 miliona. Prema srednjoj projekciji demografskih kretanja Ujedinjenih nacija, sredinom ovoga vijeka broj stanovnika će narasti na 8,9 milijardi, ali oni će naseljavati nerazvijeni dio svijeta. Smatra se da će u Evropi i Sjevernoj Americi biti znatno manje stanovnika. „Udio europskog u svjetskom stanovništvu tijekom 20. stoljeća smanjio se od 25% na 12%, a opadanje udjela europskog u svjetskom stanovništvu nastavit će se i u narednom razdoblju.“¹¹ U prethodnih

⁹ Prirodni priraštaj predstavlja odlučujući činiac rasta populacije, a čini razliku između broja živorođenih i umrlih lica. Izračunava se putem stope prirodnog priraštaja - promjena u veličini stanovništva na 1.000 stanovnika, a rezultat je razlike u broju rođenih i umrlih u određenoj godini.

¹⁰ U 18. vijeku broj stanovnika iznosio je 728 miliona, a prema procjeni Statističkog ureda OUN za 1961. godinu, ukupan broj stanovnika na zemlji iznosi 3 milijarde i 69 miliona. Marko Mladenović, *Uvod u sociologiju porodice, Opšti i posebni deo*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1969, str. 240.

¹¹ Vlado Puljiz (prir.), *Demografski trendovi u Evropi*, Dokumentacija - Revija za socijalnu politiku, godina 12, br. 2, 2005, Zagreb, str. 263.

nekoliko decenija Evropa se suočava sa izuzetno ozbiljnim problemima kada su demografska kretanja u pitanju (starenje stanovništva, migracije, kretanje mortaliteta i fertiliteta, procesi u porodici i sl.). Sve ovo se u značajnoj mjeri odražava na političku i socijalnu situaciju u Evropi (porast veličine gradova, formiranje različitih struktura stanovništva, preseljavanje, različit teritorijalni raspored stanovništva i sl.). Evropske zemlje su 2003. godine zabilježile prirodni pad stanovnika od 63 hiljade. U toj istoj godini u Evropu se doselilo 2 miliona stanovnika iz drugih neevropskih zemalja, pa je stoga zabilježen porast stanovnika na ovome kontinentu od oko 1,9 miliona stanovnika. Prema proračunima stručnjaka Ujedinjenih nacija, u 21. vijeku demografska recesija će biti najveća u Ruskoj federaciji, u istočnoj i južnoj Evropi, dok će sjever i zapad Evrope imati stabilnu demografsku situaciju.¹²

Uprkos globalnom trendu povećavanja stanovnika, u razvijenim zemljama se neprestano smanjuje broj stanovnika. Ovo se može objasniti djelovanjem opštepoznatih činioca u toku demografskog preobražaja – industrijalizacija, urbanizacija, promjena u strukturi stanovništva, veća socijalna, profesionalna i prostorna mobilnost stanovništva, porast obrazovnog nivoa stanovništva i sl. Međutim, kako ukazuje D. Breznik, ne smiju se izgubiti iz vida ni faktori koji se povezuju sa revolucionarnim promjenama koje su došle do izražaja naročito poslije Drugog svjetskog rata - promjena ženine pozicije u porodici, promjene u porodičnim odnosima, promjena stavova prema religiji i drugim institucijama, sve veće nastojanje supružnika da planiraju veličinu porodice, da pruže svojoj djeci više i šire obrazovanje i sl.¹³

U razvijenim zemljama u novije vrijeme prirodni priraštaj je nizak (usljed starenja stanovništva i smanjenja nataliteta), dok drugačiju situaciju imamo kada je riječ o zemljama u razvoju. U savremenim uslovima, u zemljama u razvoju došlo je do smanjenja smrtnosti, preuzimanjem razvojnih dostignuća iz razvijenih zemalja, što je uticalo i na visok prirodni priraštaj. U toku demografske tranzicije u razvijenim zemljama, najprije je zabilježen pad smrtnosti, pa tek onda pad nataliteta. Period visokog prirodnog priraštaja trajao je kratko, a stopa prirodnog priraštaja rijetko je prelazila 15%. U mnogim zemljama u razvoju vrijednost stope prirodnog priraštaja prevazilazi 30%, jer natalitet se smanjuje s većim vremenskim pomakom i sporije u odnosu na smanjenje mortaliteta.¹⁴

¹² *Isto*, str. 264 -265.

¹³ Dušan Breznik, *Predgovor*, u: Zlata Grebo, *Čovjek, rađanje i društvo: Socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Svjetlost, 1975, str. 6.

¹⁴ *Prirodni priraštaj*, G. Matković, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 445.

Da bi se objasnili uzroci demografskih trendova, neophodno je obratiti pažnju na kretanje nataliteta, fertiliteta i mortaliteta, starenje stanovništva, procese formiranja i disolucije porodice.

Pad stope nataliteta i fertiliteta

Na funkciju koja osigurava rađanje utiču različiti socio-ekonomski i kulturni činioci. Natalitet predstavlja agregatni pokazatelj nivoa rađanja djece.¹⁵ On je najvažnija demografska varijabla – osnovna komponenta prirodnog priraštaja, rasta i starosne strukture. Ovo postaje vidljivo u većini zemalja u uslovima niske ili opadajuće smrtnosti. Natalitet stanovništva ne može se posmatrati izolovano od drugih komponenti kretanja stanovništva (migracije, mortalitet i sl.), kao i promjena u demografskim strukturama.

U Evropi je sredinom 18. vijeka padom opšte stope smrtnosti započela demografska tranzicija, a sredinom 19. vijeka i padom broja rođene djece (nataliteta), ovaj trend se nastavio i u prvoj polovini 20. vijeka. Na primjer, u Švedskoj, Austriji, Italiji, a naročito u Velikoj Britaniji je 1925. godine bilo 17% domaćinstava bez djece, 25% porodica sa jednim djetetom, 20% porodica sa četvero i petero djece, u 16% porodica nije bilo lica mlađih od 50 godina).¹⁶

Sa industrijalizacijom je u zapadnoevropskim zemljama i u SAD došlo do pada broja rođene djece, da bi šezdesetih godina prošlog vijeka došlo do porasta nataliteta u ovoj zemlji.¹⁷ U evropskim zemljama je od sredine 60-tih godina počeo pad nataliteta (izuzev Holandije koja tradicionalno ima visoku stopu nataliteta). Sredinom 70-tih godina 20. vijeka u južnoj Evropi bilježi se pad ove stope. Početkom 90-tih godina uvećava se razlika u demografskim

¹⁵ U apsolutnom smislu natalitet definiše kao zbir živorođene djece koji je određen vremenski i prostorno, dotle opšta stopa nataliteta (relativan izraz) predstavlja odnos između broja živorođene djece i broja stanovnika u jednoj populaciji u određenom vremenskom periodu (najčešće jednoj kalendarskoj godini). Efektivni natalitet pokazuje u kojoj mjeri efektivna plodnost utiče na porast stanovništva. Izraz ukupan natalitet se rijetko kada koristi, a njime se obuhvataju sva rođenja u jednoj populaciji (živorođenja i mrtvorodenja).

¹⁶ Marko Mladenović, *Uvod u sociologiju porodice: Opšti i posebni deo*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1969, str. 241.

¹⁷ „U tom periodu zapaženo je sve češće sklapanje brakova između mladića i devojaka. U SAD, od celokupnog stanovništva, 90% osniva porodicu. Naročito su rasprostranjeni studentski brakovi. U SAD, od ukupnog broja studenata, 10% žena i 27% muškaraca su oženjeni; mladići najčešće stupaju u brak između 22. i 27. godine, a devojke između 20. i 22. godine.“ Marko Mladenović, *Uvod u sociologiju porodice: Opšti i posebni deo*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1969, str. 241.

kretanjima između sjeverne i južne Evrope. Do značajnog porasta stope nataliteta dolazi u Francuskoj od kraja 20. vijeka - u 1994. godini iznosi 1,65%, u 1999. godini 1,77%, a poslije 2000. godine dostiže 1,9%. Ovaj porast broja rođene djece primjećen je kod zaposlenih žena u Francuskoj, pa je stopa nataliteta iznosila 1,94% u 2005. godini. Nakon neočekivanog porasta broja djece po ženi 1990. godine u Švedskoj (2,17%), stopa nataliteta pada i sada iznosi 1,75%. Sa izuzetkom Irske (1,98%), stopa nataliteta u zemljama sjeverne Evrope iznosi između 1,6% i 1,7%. U Njemačkoj ovaj indeks iznosi 1,37%. Pad nataliteta u zemljama južne Evrope zabilježen je nešto kasnije, a najniže stope nataliteta imaju Italija i Španija (po 1,32%).¹⁸ Opšta stopa nataliteta za cijeli svijet u periodu 1990 – 1995. godine procijenjena je na 24%. Zemlje u Srednjoj, Istočnoj i Zapadnoj Africi (46, 45 i 45%o respektivno), Južnoj Africi (32%o), Sjevernoj Africi, zapadnoj Aziji i Južnocentralnoj Aziji (po 30%o) i Srednjoj Americi (29%o) imale su najviši natalitet, a zemlje Sjeverne Amerike i evropske zemlje najniži natalitet (15, odnosno 12%o).¹⁹

U literaturi se često ne pravi razlika između nataliteta i fertiliteta, jer oba ova pojma se koriste da izraze nivo rađanja stanovništva.²⁰ Fertilitet stanovništva je osnovni faktor brojnih socijalnih i ekonomskih procesa, kao i demografskih promjena. On označava broj živorođene djece u odnosu na žensko stanovništvo u fertilnoj dobi (od 15 do 49 godina).²¹ Biološki, socijalni i psihološki faktori uslovljavaju fertilitet. Dok ovi prvi predstavljaju mogući okvir reprodukcije, dotle socijalni i psihološki činioci uslovljavaju nivo plodnosti - njihovo dejstvo se odražava na broj rođenja.²²

¹⁸ Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: Clio, 2009, str. 244.

¹⁹ *Natalitet*, M. Rašević, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 349.

²⁰ "To je posebno slučaj u anglosaksonskoj literaturi. Ovakvoj praksi znatno je doprinela analitička vrednost opšte stope nataliteta koja se izračunava prema formuli $n = (N/P) 1000$, gde N označava ukupan broj živorođene dece rođene od 1. januara do 31. decembra posmatrane godine, a P broj stanovnika sredinom posmatrane godine. Ova stopa, pored toga što se koristi u određivanju uticaja komponente rađanja na nivo prirodnog priraštaja i rast stanovništva, upotrebljava se i kao mera rađanja, mada manje precizna, jer je pod uticajem starosne strukture ukupnog stanovništva." *Natalitet*, M. Rašević, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 348 – 349.

²¹ U analizi fertiliteta koriste se dva pristupa – longitudinalni i transferzalni. U okviru prvog pristupa analizira se broj djece koji je rodila jedna kohorta žena u toku cijelog ili jednog dijela reproduktivnog perioda, a u okviru drugog pristupa posmatra se prokreativna aktivnost u jednoj kalendarскоj godini svih žena koje se nalaze u reproduktivnom periodu života. *Fertilitet*, M. Rašević, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 145 – 146.

²² Kako navodi Marina Blagojević, u demografiji su dominantna tri pravca bavljenja fertilitetom: prvi, koji je na liniji teorije demografske tranzicije, drugi koji u fokus stavlja individuu i njeno *odlučivanje* o fertilitetu, i treći koji problemu fertiliteta prilazi iz perspektive biologije,

U zemljama EU (15 članica) je pedesetih i šezdesetih godina zabilježen porast totalne stope fertiliteta (prosječan broj rođene djece po jednoj ženi u njezinom fertilnom razdoblju), a već sedamdesetih i osamdesetih godina u njima se bilježi osjetan pad ove stope. U ovim evropskim zemljama je 1965. godine totalna stopa fertiliteta iznosila 2,72, 1975. godine 1,96, 1985. godine 1,60, a sredinom devedesetih godina 1,45.²³

U razvijenim zemljama danas fertilitet stanovništva je nizak. Ali ovo nije slučaj samo u razvijenim zemljama zapadne civilizacije, već i u Japanu, u drugim zemljama Azije, kao i u populacijama Latinske Amerike i Sjeverne Afrike. Oko polovine stanovništva Trećeg svijeta živi u zemljama s nižim fertilitetom nego što je to bilo prije nekoliko decenija (niska smrtnost, socio-ekonomski razvoj, planiranje porodice i sl.).

Ako pogledamo situaciju u postsocijalističkim zemljama, u njima je u prethodnih nekoliko decenija, takođe, zabilježen pad totalne stope fertiliteta (u 2003. godini Ukrajina je imala totalnu stopu fertiliteta 1,17, Češka 1,18, a Slovenija i Slovačka 1,20). U ovim zemljama se i dalje bilježi osjetan pad ove stope, a nije izvjesno kada će se stabilizovati, jer u njima uvijek ne postoje uslovi za realizaciju roditeljske uloge (nezaposlenost, nerazvijenost mjera socijalne i porodične politike, i sl.). Iz ovih podataka se vidi da je u svim ovim zemljama totalna stopa fertiliteta pala znatno ispod nivoa na kome se odvija prosta reprodukcija stanovništva (2,10). U Evropi najveće stope fertiliteta i dalje imaju Albanija (2,62 - 1995.) i Turska (2,43 - 2003.).²⁴

odnosno fiziologije. Prvi pristup dovodi u vezu različite pokazatelje globalnog procesa modernizacije (industrijalizacije i urbanizacije) sa promjenama fertiliteta - promjene fertiliteta mogu prednjačiti ili kasniti u odnosu na industrijalizaciju, a što je uslovljeno nekim specifičnim društvenim činiocima. Kod ovog objašnjenja, porodica se tretira kao entitet koji predstavlja puku transmisiju zahtjeva globalnog društva i svodi se na instituciju pod koju je subsumirana individua. Drugi pristup, tzv. mikro pristup objašnjenja promjena ili odsustva promjena u fertilitetu polazi od pojedinca. Kako smatra Ryder, u ovom konceptu okolina individue se tretira kao skup uslova. Treći pristup objašnjenju fertiliteta polazi od biološke suštine fertiliteta, koju zapravo sačinjavaju seksualno opštenje, začecje i rađanje. Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1997, str. 51 – 55.

²³ Conseil de l'Europe, *Evolution démographique en Europe*, Strasbourg, 2003. p. 70.

²⁴ Vlado Puljiz (prir.), *Demografski trendovi u Evropi*, Dokumentacija - Revija za socijalnu politiku, god. 12, br. 2, Zagreb, 2005, str. 268 – 269.

Tabela 2. Stopa ukupnog fertiliteta, EU-28, 1960 – 2012. (broj živorođene djece po ženi)

	1960	1970	1980	1990	2000	2005	2010	2011	2012
EU-28 (†)						1.51	1.61	1.58	1.58
Belgium (‡)	2.54	2.25	1.68	1.62	1.67	1.78	1.86	1.81	1.79
Bulgaria (‡)	2.31	2.17	2.05	1.92	1.26	1.32	1.57	1.51	1.50
Czech Republic	2.09	1.92	2.08	1.90	1.15	1.29	1.51	1.43	1.45
Denmark	2.57	1.95	1.55	1.67	1.77	1.80	1.87	1.75	1.73
Germany					1.38	1.34	1.39	1.36	1.38
Estonia	1.98	2.17	2.02	2.05	1.36	1.52	1.72	1.61	1.56
Ireland	3.78	3.85	3.21	2.11	1.89	1.86	2.05	2.03	2.01
Greece	2.23	2.40	2.23	1.40	1.27	1.32	1.51	1.39	1.34
Spain					1.36	1.23	1.33	1.37	1.34
France (‡)	2.73	2.47	1.95	1.78	1.89	1.94	2.03	2.01	2.01
Croatia						1.50	1.55	1.48	1.51
Italy	2.37	2.38	1.64	1.33	1.26	1.34	1.46	1.44	1.43
Cyprus				2.41	1.64	1.48	1.44	1.35	1.39
Latvia					1.25	1.39	1.36	1.33	1.44
Lithuania		2.40	1.99	2.03	1.39	1.29	1.50	1.55	1.60
Luxembourg (‡)	2.29	1.97	1.50	1.60	1.76	1.63	1.63	1.52	1.57
Hungary (‡)	2.02	1.98	1.91	1.87	1.32	1.31	1.25	1.26	1.34
Malta			1.99	2.04	1.70	1.38	1.36	1.45	1.43
Netherlands	3.12	2.57	1.60	1.62	1.72	1.71	1.79	1.76	1.72
Austria	2.69	2.29	1.65	1.46	1.36	1.41	1.44	1.43	1.44
Poland (‡)				2.06	1.37	1.24	1.38	1.30	1.30
Portugal	3.16	3.01	2.25	1.56	1.55	1.41	1.39	1.35	1.28
Romania			2.43	1.83	1.31	1.39	1.54	1.46	1.53
Slovenia				1.46	1.26	1.26	1.57	1.56	1.58
Slovakia	3.04	2.41	2.32	2.09	1.30	1.27	1.43	1.45	1.34
Finland	2.72	1.83	1.63	1.78	1.73	1.80	1.87	1.83	1.80
Sweden		1.92	1.68	2.13	1.54	1.77	1.98	1.90	1.91
United Kingdom			1.90	1.83	1.64	1.76	1.92	1.91	1.92
Iceland		2.81	2.48	2.30	2.08	2.05	2.20	2.02	2.04
Liechtenstein					1.57	1.49	1.40	1.69	1.51
Norway		2.50	1.72	1.93	1.85	1.84	1.95	1.88	1.85
Switzerland (‡)	2.44	2.10	1.55	1.58	1.50	1.42	1.52	1.52	1.52
Montenegro (‡)						1.60	1.69	1.65	1.71
FYR of Macedonia					1.88	1.46	1.56	1.46	1.51
Serbia (‡)					1.48	1.45	1.40	1.40	1.45
Turkey							2.04	2.03	2.09

(†) 2010–12: break in series.

(‡) 2011: break in series.

(§) 2010: break in series.

(*) Excluding French overseas departments, up to and including 1990. Breaks in series: 2001, 2005 and 2010–12.

(†) 2012: break in series.

(‡) 2000 and 2011: break in series.

Source: Eurostat (online data code: demo_frate)

Izvor: European Commission eurostat, Fertility statistics, Total fertility rate, 1960–2012 (live births per woman) YB14.png, 3 June 2014, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Total_fertility_rate,_1960%E2%80%932012_%28live_births_per_woman%29_YB14.png, [14/11/2014]

Iz prethodne Tabele može se jasno vidjeti da je u svim prikazanim evropskim zemljama od 60-ih godina 20. vijeka zabilježen pad stope fertiliteta. Ova stopa je u 2012. godini bila najviša u sljedećim zemljama: Turska (2,09), Island (2,04), Irska (2,01), Francuska (2,01), Velika Britanija (1,92), Švedska (1,91), Norveška (1,85), Finska (1,80), Belgija (1,79), Danska (1,73) i Holandija (1,72). Dakle, u skandinavskim zemljama stopa fertiliteta je visoka, što, ipak, ukazuje da razvoj društva u socio-ekonomskom pogledu utiče na nivo stope fertiliteta (visok nivo ekonomskog razvoja i kvaliteta života, mogućnost usklađivanja profesionalnih i porodičnih obaveza i sl.).

Ipak, moramo imati u vidu da socio-ekonomski razvoj društva nema uvijek presudnu ulogu u pogledu rađanja broja djece. Ovo se može vidjeti na primjeru zemalja u nerazvijenom dijelu svijeta, gdje se i dalje rađa veliki broj djece, a slabi ekonomski uslovi pogoduju pogoršanju materijalnog, socijalnog i zdravstvenog stanja članova porodice (bolest i smrtnost, naročito, žena i djece). Ovdje značajnu ulogu imaju, još uvijek, tradicionalni stavovi u pogledu veličine porodice - poželjno je imati veliki broj djece, pa je fertilitet veoma visok. Na taj način se stvaraju resursi radne snage na porodičnim gazdinstvima. Neke religije ili podržavaju rađanje mnogo djece ili se protive kontroli rađanja.²⁵ U nekim zemljama, kako bi se smanjio fertilitet, preduzimaju se određene mjere. Ovo se može vidjeti na primjeru Kine čiji se broj stanovnika godišnje povećava više nego što u nekim zemljama ima stanovnika uopšte. Zbog velikog porasta broja stanovnika tokom sedamdesetih godina prošlog vijeka javila se potreba da se taj porast ograniči, a ujedno i da se smanji veličina porodice. Tako je i nastala tzv. politika jednog djeteta.²⁶

Iz prethodnih podataka može se pretpostaviti da će se u narednom periodu nastaviti pogoršanje demografske situacije - na niskonatalitetnim područjima može očekivati opadanje broja stanovnika i porast udjela starog stanovništva, a da će na visokonatalitetnim područjima doći do porasta ukupnog broja stanovnika.

Uzroci pada nataliteta i fertiliteta

Promjene nataliteta i fertiliteta mogu se dovesti u vezu sa brojnim činiocima: biološkim (medicinskim), društvenim, kulturnim, ekonomskim i sl. Kod 15% parova postoje medicinski (biološki) razlozi zbog kojih oni ne mogu da dobiju potomstvo (organski sterilitet). Takođe, od sredine prošlog vijeka masovno zapošljavanje žena, ostvarenje finansijske samostalnosti, obrazovanje i izražene aspiracije za ostvarenjem karijere, raširena primjena kontracepcije, oslobađanje tijela od reprodukcije, planiranje porodice, promjena ukupnog položaja žene u porodici i društvu, imali su za rezultat smanjenje broja djece koju žena rodi, na strukturu porodice i sl. Takođe, uzroci ovome mogu se tražiti i u promjeni stavova u vezi sa brojem djece – snižavanjem reproduktivnih normi. Ali, ništa manje nije značajno i povećanje standarda u vezi sa podi-

²⁵ Entoni Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2005, str. 622.

²⁶ Više vidjeti u: Vera Graovac, *Kineska populacijska politika – uspjesi i nedostaci*, geografija.hr, 11/02/2005, <http://www.geografija.hr/clanci/540/kineska-populacijska-politika-uspjesi-i-nedostaci> [10/02/2010.]

zanjem djece – djeca danas za roditelje predstavljaju finansijsko opterećenje. U većini zemalja ne postoje razvijene adekvatne mjere porodične i socijalne politike kojim bi se pomoglo roditeljima da se ublaži teret koji sobom nosi roditeljstvo, ali i omogućilo usklađivanje porodičnih obaveza i zahtjeva posla.

U prethodnih nekoliko decenija primjetno je odlaganje stupanja u brak poslije ostvarenja određenih životnih aspiracija, čime se pomjera granica životne dobi majke prilikom rađanja prvog djeteta (sada se kreće između 25 i 29 godina).²⁷ Odlaganjem rađanja djece za kasniju životnu dob, smanjuje se mogućnost da parovi imaju više djece. Tako se u većini društva norma o rađanju djece spušta sa dvoje na samo jedno dijete, a nije rijedak slučaj da se pojedinci i dobrovoljno odriču imanja djece.

U demografiji povezanost bračnosti i fertiliteta ima veliki značaj. Ovo se može vidjeti na primjeru populacija koje ne sprovode kontrolu rađanja i onih koje to čine. Doba stupanja u brak predstavlja direktnu varijablu fertiliteta u populacijama u kojima se ne sprovodi kontrola rađanja. U populacijama u kojima se sprovodi kontrola rađanja, parovi u prvim godinama po stupanju u brak započinju i okončavaju svoju reprodukciju.²⁸ Dakle, nagli pad nataliteta u razvijenim zemljama, niže socijalne norme o veličini porodice u odnosu na prethodne generacije jasan su pokazatelj, između ostalog, i široko prihvaćene kontrole rađanja. Zahvaljujući inovacijama u domenu kontracepcije i njenoj širokoj primjeni, početak reprodukcije nije neposredno povezan sa sklapanjem braka i ulaskom u partnersku uniju, a što utiče i na ukupan fertilitet. Ovdje je interesantna činjenica da je vremenom došlo do poboljšanja uslova života koji su imali za rezultat stvaranje povoljnijih uslova za povećanje potencijalnog ženskog fertiliteta (prag godina ulaska u pubertet se smanjuje, kao i stopa smrtnosti žena u trudnoći), ali je, kao što se može vidjeti iz prethodno navedenih podataka, došlo do smanjivanja stope fertiliteta, odnosno do njegovog ograničavanja. Razlog tome se nalazi u ograničavanju fiziološke, prirodne sposobnosti pojedinaca, bračnih parova i populacija da učestvuju u reprodukciji (fekunditet) primjenom različitih metoda kontrole rađanja. «Značajna pojava jeste to da su seksualnost i reprodukcija postali razdvojeni, a da je moderna kontracepcija ženska. Odgovornost za stvaranje života prvi put preuzimaju oni koji život daju.»²⁹ Dok je u 60-im godinama prošlog vijeka kontrola bračnog fertiliteta rezultirala smanjenjem rađanja, u narednim decenijama ova pojava dovodi se u vezu sa promjenama u bračnim struktu-

²⁷ Vlado Puljiz (prir.), *Demografski trendovi u Europi*, Dokumentacija - Revija za socijalnu politiku, god. 12, br. 2, 2005, str. 270.

²⁸ *Nupcijalitet*, M. Bobić, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 368.

²⁹ Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: Clio, 2009, str. 244.

rama stanovništva (padom sklapanja klasičnog braka). Prirodni potencijal za rađanje djece je veliki, pa, teorijski posmatrano, potencijalno plodna žena bi mogla godišnje da rodi jedno dijete ili 35 djece tokom reproduktivnog perioda (15 - 49 godina starosti). Ali i u onim populacijama kod kojih se ne primjenjuju metode kojima bi se ograničio prirodni potencijal, jedna žena rodi najčešće šestoro ili sedmoro djece u toku svog reproduktivnog perioda (5,8 u Lesotu, između 6 i 7 u Nepal, Pakistanu, Kamerunu, Mauritaniji i Gani, 7,4 u Obali Slonovače, 8,2 u Keniji, 8,5 u Jemenu). Teorijski postavljen okvir za rađanje razlikuje se od stvarnog rađanja djece bez ograničavanja, a za to se može naći objašnjenje u biološkim faktorima i faktorima individualnog ponašanja.³⁰

Opadanje fertiliteta može se pripisati i promjenama u društvu i u vrijednostima na kojima se temelji porodični život, prije svega, promjeni uloge koju dijete ima u porodici i pažnji koja mu se posvećuje od modernog društva (*djetecentrična porodica*), a nije riječ, kako to neki autori tumače, o *odbacivanju djeteta* (nemanju želje za rađanjem djeteta), sebičnosti partnera, i sl.

Problemi u vezi s natalitetom, odnosno sa fertilitetom, ne mogu se posmatrati nezavisno od mortaliteta, jer ovi procesi formiraju ključna obilježja populacije, i imaju izražen uticaj na starosnu strukturu, kao najvažniju populacionu strukturu.

³⁰ „Veliki broj istraživača dokumentovao je zavisnost između starosti žene i njene sposobnosti za rađanje. Starosni model fekonditeta podrazumeva manje ili veće individualne razlike. Frank Lorimer ga je razvio ističući heterogenost pojedinaca u sticanju, odnosno gubitku sposobnosti za rađanje. Naime, svi članovi jedne populacije koji se nalaze u reproduktivnom periodu nisu sposobni da učestvuju u reprodukciji stanovništva tokom trajanja celog perioda. Razlike koje u tom pogledu postoje nastaju jer pojedinci (1) u različitoj starosti stiču prokreativnu sposobnost; (2) gube je u različito doba života i (3) tokom celog perioda, pod uticajem akumulacije faktora biološkog i socijalnog porekla koji slabe fekonditet, može da nastane trajni gubitak plodnosti. Hipotetički model fekonditeta žena Lorimer je izradio na osnovu pretpostavki za svaki od tri pomenuta elementa, tj. funkcija fekonditeta, te na taj način dobio broj žena sposobnih za rađanje dece od 14. do 53. godine starosti u jednoj populaciji. Broj plodnih žena po godinama starosti dobijen je množenjem vrednosti za sve tri funkcije. Da bi izračunao prosečan prokreativni kapacitet po jednoj ženi u hipotetičkoj populaciji, Lorimer je uveo verovatnoću začeća u plodnih žena, kao četvrti neophodni element. On je usvojio hipotezu, koju nije obrazložio, da sa verovatnoćom od 0,36 svaka plodna žena, bez obzira na godine starosti, može roditi jedno živo dete godišnje. Na taj način je ustanovio da za njegov model fekonditeta prosečan prokreativni kapacitet po jednoj ženi iznosi 8,32 deteta u toku reproduktivnog perioda. ...Poslednjih nekoliko decenija razvijeno je više modela verovatnoće začeća. ...Individualne razlike u nivou plodnosti u uslovima kada se rađanje ne kontroliše u bilo kojoj populaciji značajno su veće nego makrorazlike među različitim populacijama. U istorijskim, kao i u tradicionalnim sredinama u razvoju, više od četvrtine udatih žena ima manje od troje ili više od devetoro živorođene dece na kraju reproduktivnog perioda.“ *Fekonditet*, M. Rašević, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 143.

Opadanje mortaliteta

Negativna komponenta prirodnog kretanja stanovništva jeste mortalitet.³¹ Iako u osnovi predstavlja biološki proces, na njegovu strukturu i nivo utiču brojni činioci: demografski (starosna i polna struktura stanovništva), socio-ekonomski (nivo životnog standarda, zaposlenja, obrazovanja, nivo stanovanja i ishrane, uslove zdravstvene zaštite), kulturni faktori (ponašanje i navike stanovništva od značaja za njihovo zdravlje).³²

Mortalitet ima značajan uticaj na rast stanovništva, tako je u početku razvoja ljudskog društva, mortalitet stanovništva bio izrazito visok, a tek sa industrijskom revolucijom dolazi do njegovog opadanja. S obzirom na navedene činioce koji utiču na mortalitet, njegovo opadanje nije zabilježeno u svima zemljama u svijetu (razvijenim i nerazvijenim) u isto vrijeme. Ovaj proces je u razvijenim zemljama otpočeo jedan vijek prije nego u nerazvijenim zemljama, ali se odvijao znatno sporije. Uporedo sa društvenim i ekonomskim napretkom koji je postignut u ovim zemljama, došlo je do napretka znanja iz oblasti medicine i usluga iz oblasti zdravstvene zaštite, socijalne zaštite i sl. U nerazvijenim zemljama opadanje mortaliteta nije bilo u vezi sa ovim činiocima, već, prije svega, zahvaljujući primjeni programa zdravstvene zaštite i uspostavljanje prevencije i kontrole nad širenjem bolesti, naročito zaraznih. Veliko smanjenje mortaliteta skoro u svim dijelovima svijeta u drugoj polovini prošlog vijeka, odrazilo se na izraziti rast stanovnika.

Razlike u nivou mortaliteta postoje s obzirom na starost, pol, profesiju, obrazovanje i slično. Iz ovoga razloga je neophodno ispitivanje diferencijalnog mortaliteta pojedinih grupa stanovništva. Mortalitet stanovništva ima određene pravilnosti u pogledu starosti i u odnosu na pol stanovništva. U svim starosnim grupama, žene po pravilu imaju niži mortalitet nego muškarci. Veći mortalitet žene imaju u odnosu na muško stanovništvo u periodu djetinjstva i u fertilnom periodu. U 17. vijeku osnivači «političke aritmetike»

³¹ Opšta stopa mortaliteta jeste osnovni pokazatelj nivoa mortaliteta. Ona predstavlja odnos između broja umrlih lica na jednoj teritoriji u toku određenog vremenskog perioda (najčešće jedne kalendarske godine) i odgovarajućeg ukupnog broja stanovnika sredinom tog perioda. Visina ove stope zavisi od intenziteta umiranja prema starosti, kao i od starosne strukture. Opšta stopa smrtnosti je viša, po pravilu, u izrazito staroj populaciji, nego kod izrazito mlade populacije. Specifična stopa mortaliteta prema starosti (i obilježjima pola) koristi se za preciznija mjerenje nivoa mortaliteta (odnos broja umrlih lica određene starosti na 1.000 stanovnika iste starosti i pola). Standardizovanim stopama mortaliteta upoređuje se nivo mortaliteta za dvije ili više populacije, a izračunava se pomoću odgovarajućih specifičnih stopa prema starosti, čime se otklanjaju nedostaci opšte stope mortaliteta.

³² *Mortalitet*, B. Radivojević, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 336.

Dž. Graunt i V. Peti ukazali su na pravilnosti u strukturi umrlih prema starosti, polu i uzroku smrti. Djelovanje starosti pola na mortalitet uočljivo je kod svih populacija. U pogledu oblika, mortalitet prema starosti pokazuje veliku stabilnost i ima karakterističan tok. U prvoj godini života mortalitet je visok, poslije brzo opada i najniži je u periodu između desete i četrnaeste godine života. Konstantan rast mortaliteta bilježi se sa starošću, najprije postepeno, a zatim sve brže, najviši je u najstarijim godinama života. S obzirom da mortalitet prema starosti uslovljavaju, prije svih, biološki faktori, oblik krivulje mortaliteta prema starosti isti je kod svih populacija. Nivo krivulje mortaliteta nije isti za sve populacije, jer je, kao što smo već rekli, uslovljen društvenim, ekonomskim i drugim sredinskim faktorima.³³

Povećanje starog stanovništva

Ako posmatramo razvijene zemlje, onda možemo reći da su se one u prethodnih nekoliko decenija suočile s problemom starenja populacije, odnosno stalnog povećanja starog stanovništva (jedan od najdominantnijih demografskih procesa). Sastav stanovništva po starosti spada u grupu bioloških struktura stanovništva. Pod starenjem stanovništva podrazumijeva se povećanje udjela starijeg stanovništva (od 60, odnosno 65 godina starosti) u ukupnom broju stanovnika.³⁴ Starim se stanovništvom smatra ono stanovništvo u kojem je zabilježeno više od 7% stanovnika starijih od 65 godina. U Evropi se tokom prethodnih pet decenija broj stanovnika iznad 65 godina starosti povećao sa 46 miliona na 112 milion stanovnika, a njihov udio u ukupnom stanovništvu porastao sa 8% na 14%.³⁵

Biološke strukture stanovništva – strukture stanovništva prema starosti, nalaze se u međuzavisnosti sa komponentama kretanja stanovništva (fertilitet, mortalitet, migracije), kao i sa biološkim, intelektualnim, socio-ekonom-

³³ *Ibidem.*

³⁴ Pored ove, postoje i druge definicija starenja i razvrstavanja stanovnika po starosnim grupama. Druga definicija starenja stavlja u odnos starački i radni kontigent (15 – 64 godine starosti). Starosna (dobna) struktura stanovništva jeste jedna od najvažnijih struktura stanovništva, jer ona ima veliki uticaj na društveni i privredni razvoj određene populacije - starenje utiče na smanjenje ili povećanje broja stanovnika u radnoj (aktivnoj) dobi. Naravno, neke definicije pri određivanju procesa starenja uzimaju u obzir broj starog stanovništva u odnosu na kontigent mladih. Tako se određuje indeks starenja.

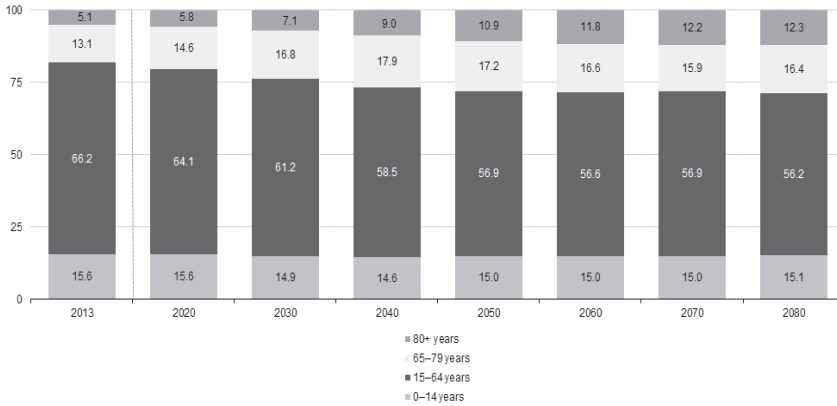
³⁵ "Prema srednjim projekcijama Ujedinjenih naroda za 2050. godinu u južnoeuropskim zemljama udio osoba starijih od 65 godina dosegnut će 35% ukupnog stanovništva, a u ostalim dijelovima Europe bit će 28-29%." Vlado Puljiz (prir.), *Demografski trendovi u Evropi*, Dokumentacija - Revija za socijalnu politiku, godina 12, broj 2, Zagreb, 2005, str. 265.

skim strukturama i slično. Snižavanje fertiliteta i mortaliteta, te migracije jesu najvažnije demografske odrednice koje uzrokuju starenje stanovništva. Pad fertiliteta uslovljava smanjenje udjela mladih i povećanje udjela starih. Ako se duže vremena zadržava nizak fertilitet, starosna struktura se u sve većoj mjeri formira pod uticajem kretanja mortaliteta. Zbog opadanja fertiliteta, od osamnaestog vijeka je u razvijenim zemljama Zapadne Evrope započeo proces starenja stanovništva. Osim niskog fertiliteta, na starenje stanovništva, u savremenom društvu, naročito od 60-tih godina prošlog vijeka, ima i snižavanje mortaliteta naročito u starijim životnim skupinama. Životni vijek ljudi znatno je produžen, a što je rezultat poboljšanja uslova u kojima ljudi žive, kao i napretka ostvarenog u medicini. Nerazvijene zemlje se, na drugoj strani, suočavaju sa izuzetno visokim prirodnim priraštajem i velikim udjelom mladog stanovništva.

Ako posmatramo udio starog stanovništva u pojedinim zemljama u svijetu na početku XXI vijeka, možemo da vidimo da u razvijenim zemljama uglavnom procenat ovog stanovništva daleko nadmašuje onih 7 procenata. Tako u Sjedinjenim Državama on iznosi 12,4%, u Japanu 17,6%, u Švedskoj 17,2%, u Norveškoj 14,8%, ali i u nekim manje razvijenim zemljama kao, na primjer, u Poljskoj 12,5% i u Češkoj 13,7%. Međutim, u veoma nerazvijenom dijelu svijeta bilježi se znatno manja zastupljenost starog stanovništva u ukupnom stanovništvu u odnosu na ove prethodne zemlje – na primjer, u Pakistanu 3,5%, u Meksiku 5,0%, u Brazilu 5,9%. Ako poredimo kontinente, Evropa ima najviše starog stanovništva (14,7%), a Afrika najmanje (3,3%). Sredinom prošlog vijeka starog stanovništva u svijetu bilo je 5,2%, a na kraju vijeka 6,9%.³⁶ Ukoliko u tekućim demografskim trendovima ne dođe do velikih promjena, prosječna starost nastaviće da se povećava. P. Piterson je nazvao proces starenja stanovništva kao *sijedo svitanje* i predviđa, na osnovu aktuelnih demografskih trendova, da će do 2030. godine udio starijih od 65 godina u stanovništvu iznositi 33% u Australiji, u Njemačkoj 50%. Takođe, on primjećuje da se broj osoba starijih od 85 godina brže povećava nego broj onih starijih od 65 godina, te da će do polovine ovog vijeka broj starih osoba povećati šest puta u odnosu na njihov broj na početku vijeka. Ovaj proces se ponekad naziva i *starenje starih*.³⁷ U sljedećem grafičkom prikazu date su strukture stanovništva po osnovnim starosnim grupama u zemljama Evropske unije (EU-28):

³⁶ Vera Graovac, *Starenje stanovništva – problem modernog razvijenog društva*, geografija, hr, 14/10/2003, <http://www.geografija.hr/clanci/61/starenje-stanovnistva-problem-modernog-razvijenog-društva> [10/02/2010.]

³⁷ Peter G. Peterson, *Gray Dawn: How the Coming Age Wave will Transform America – and the World*, New York: Random House, 1999.

Grafikon 1. Struktura stanovništva po osnovnim starosnim grupama, u EU-28, 2013-80 (1) (% od ukupnog stanovništva)

(¹) 2020-80: projections (EUROPOP2013).
 Source: Eurostat (online data codes: demo_pjangroup and proj_13nprms)

Izvor: European Commission eurostat, Population structure and ageing, Population structure by major age groups, EU-28, 2013-80 (1) (% of total population) YB14.png, 6 June 2014, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Population_structure_by_major_age_groups,_EU-28,_2013%E2%80%9380_%28%29_%28%25_of_total_population%29_YB14.png [01/11/2014.]

Migracije, na globalnom nivou, ne utiču neposredno na formiranje starosne strukture stanovništva. Jer, u područjima u kojima je zabilježeno izrazito useljavanje ili iseljavanje stanovništva, sastav stanovništva prema starosti snažno je determinisan migracijama zbog naročite selektivnosti migranata prema starosti.

Osim što se starenje može posmatrati sa fiziološkog (medicinskog) aspekta, ono se može posmatrati u društveno-kulturnom kontekstu. Status starih ljudi razlikuje se u modernim i premodernim društvima, kao i savremenim nezapadnim društvima. Dok u ovim poslednjim stariji ljudi imaju određene privilegije i povlašteni status, dotle u modernim društvima imaju niži status i isključeni su iz svih bitnijih društvenih aktivnosti, tj. nemaju nikakvu moć. Kada je u pitanju odnos prema procesu starenja od strane samih ljudi, on se u novije vrijeme znatno promijenio. «Napredak medicine i ishrane pokazuje da sve ono što je nekada bilo neizbežno, kada je reč o starenju, danas može da se spreči ili uspori. Ljudi u proseku žive duže nego pre jednog veka, što je rezultat poboljšane ishrane, higijene i zdravstvene zaštite.»³⁸

³⁸ Entoni Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2005, str. 176.

U pogledu dužine životnog vijeka i načina na koji ljudi doživljavaju starenje, mogu se uočiti i rodne razlike. Do sada je zabilježeno da žene duže žive od muškaraca, pa se o starosti može govoriti kao o rodnom fenomenu, ali i postojanju specifičnih rodnih posljedica nejednakosti u vezi sa starenjem između muškaraca i žena. Pošto su žene, po pravilu, više angažovane na izvršavanje obaveza u vezi s domaćinstvom i odgojem djece, pa su manje u prilici da se uključuju u obavljanje dohodovnog rada ili, ako su uključene, manje zarađuju. To se u kasnijoj životnoj dobi odražava na njihov materijalni status. Žene, inače, zarađuju manje nego muškarci, manje se nalaze u posjedu materijalnih dobara (stan, automobil i sl.), a invaliditet kod žena u starijoj dobi više je prisutan nego kod muškaraca. Ipak, bez obzira da li je riječ o ženama ili muškarcima, jasno je da se oni u starijoj životnoj dobi nalaze u materijalno nepovoljnijem položaju nego ostalo stanovništvo. Odlaskom u penziju opada znatan dio prihoda, što se odražava na standard ovih ljudi, pojačava se kod njih osjećanje dezorijentisanosti, gubitka statusa, usamljenosti i sl.³⁹ Međutim, i ovdje su uočavaju promjene. Nekada je odlazak u penziju doživljavao kao *društvena smrt*, ali to danas nije slučaj. «Kada su dostizale doba penzionisanja, stare osobe 20. veka bile su zadojene vrednostima truda i rada. Penzioneri s početka trećeg milenijuma isti su oni koji su prošli kroz sve društvene i ekonomske promene, učestvovali u seksualnom oslobađanju, podržali porast individualizma. Te stare osobe i u ovoj životnoj etapi traže samostalnost i lični razvoj.»⁴⁰ Ipak, nije rijedak slučaj da se stari ljudi suočavaju sa diskriminacijom samo zbog svoje životne dobi.⁴¹

Smanjenje broja djece u porodici ili ne rađanje djece uopšte, može da se odrazi na kvalitet života pojedinca u starijoj životnoj dobi, ali i povećan pritisak na sistem socijalne zaštite (sigurnosti), penzione fondove i sl. Naravno, u premodernom periodu kada nije postojala vanporodična, institucionalna zaštita pojedinaca (materijalna, zdravstvena, i sl.), veliki broj djece značio je za roditelje u starijoj životnoj dobi, između ostalog, i takvu vrstu sigurnosti. U modernom dobu, ljudi su počeli da obavljaju dohodovni rad, koji je podrazumijevao osim naknade za rad, izdvajanje određenih sredstava za razne oblike socijalne zaštite i ostvarenje prava na novčana primanja po prestanku radnog odnosa (penzije), što znači posjedovanje resursa za održavanje određenog nivoa, stila života. Ovim slabi značaj porodice u pogledu pružanja materijalne pomoći svojim starijim članovima, a istovremeno članovi porodice se *oslobađaju* ovog pritiska. Međutim, porodica ovim ne gubi na značaju ni za

³⁹ *Ibid*, str. 178 – 179.

⁴⁰ Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: Clio, 2009, str. 270 – 271.

⁴¹ Diskriminacija ljudi na osnovu njihove životne dobi naziva se ejdžizam. Danas u svijetu djeluju brojne grupe koje se bore protiv ove vrste diskriminacije u cilju da podstaknu pozitivan odnos prema starijoj životnoj dobi i starijim osobama.

pojedince ni za društvo – od broja rođene djece, odnosno povećanja mladog, radno aktivnog stanovništva zavisi održanje sistema socijalne zaštite i penzionih sistema, kao i njihov kvalitet. Zato je neophodno da u radno aktivnoj dobi budu prisutne mlađe generacije koje plaćaju doprinose za penzije i druge vrste socijalnog osiguranja, i to u većem broju u odnosu na broj korisnika ovih prava. U savremenim društvima ističe se starenje populacije kao demografski uzrok krize penzionih i drugih sistema socijalne zaštite. Starenje populacije posljedica je, s jedne strane, produženje prosječnog trajanja ljudskog života (starenje odozgo), i rađanja sve manjeg broja djece, opadanja stope fertiliteta (starenje odozdo). Smanjivanjem broja radno aktivnih ljudi, pogoršava se odnos između radne populacije i penzionera, što se ogleda u tzv. indeksu zavisnosti (dependency ratio), koji je nepovoljan ili ima tendenciju pogoršanja u većini evropskih zemalja. Porast starije populacije, naročito iznad 80 godina u razvijenim zemljama, odražava se na porast troškova socijalnih davanja i socijalne usluge ovim osobama, pružanje zdravstvene zaštite, ali i pritisak na penzioni sistem. U mnogim zapadnoevropskim zemljama (u EU su u 2000. godini troškovi za penzije iznosili su 10,4% BDP-a)⁴², kao i postsocijalističkim zemljama (stručnjaci Svjetske banke predviđaju u 2050. godini penzione izdatke 14,2% BDP-a)⁴³ značajno su se povećali javni penzioni troškovi. Krizu penzionog sistema produbili su još povećana nezaposlenost, promjene u strukturi rada, procesi globalizacije, liberalizacija svjetskog tržišta i sl.⁴⁴ S obzirom da poslije 2010. godine u penziju počinju odlaziti generacije rođene 50-tih godina 20. vijeka („baby boom“ generacije), predviđa se produbljenje krize penzionog sistema (veliki broj ovih penzionera u odnosu na sadašnje malobrojne generacije zaposlenih). Zato, i u ovom slučaju, može se pretpostaviti potreba za većom porodičnom solidarnošću i podrškom (razni vidovi materijalne i nematerijalne pomoći).

Ipak, starenje se ne mora posmatrati samo u negativnom kontekstu (bolest, siromaštvo, nemoć i sl.), veći i u pozitivnom – to je dob u kome ljudi mogu da započnu brojne aktivnosti, ali se oslobađaju i mnogih roditeljskih i profesionalnih obaveza.

⁴² B. Palier, *La réforme des retraites*, Paris: PUF, 2003, p. 23. u: Gojko Bežovan i dr., *Sustavi socijalne politike*, u: Vlado Puljiz i dr. (prir.), *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005, str. 185.

⁴³ The World Bank, *The Evolution of Pension Systems in Eastern Europe and Central Asia*, Washington D.C., 2000, p. 9.

⁴⁴ Gojko Bežovan i dr., *Sustavi socijalne politike*, u: Vlado Puljiz i dr. (prir.), *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005, str. 186 – 187.

Promjene u vezi sa sklapanjem braka

U svim evropskim zemljama u prethodnim decenijama zabilježeno je smanjenje broja sklopljenih brakova (bruto stope nupcijaliteta)⁴⁵. Ova stopa je, na primjer, u Francuskoj u periodu od 1960. do 2000. godine pala sa 7,0% na 5,1%. U Njemačkoj je u istom periodu stopa nupcijaliteta opala sa 9,5% na 5,1%, u Italiji sa 7,7% na 4,9%. I u drugim evropskim zemljama zabilježeni su slični trendovi. Postsocijalističke zemlje koje su nastale raspadom Sovjetskog Saveza, osim zemalja sa islamskom većinom, danas imaju najniže stope nupcijaliteta.⁴⁶ Promjene su prisutne i u pogledu dobi partnera prilikom sklapanja prvog braka. Opadanje procenta sklopljenih brakova u dobnoj skupini ispod trideset godina zabilježen je najprije u Švedskoj i Danskoj. Ovaj trend se širi početkom 70-ih godina XX vijeka i na ostale zemlje: SAD, Veliku Britaniju, Zapadnu Njemačku, da bi postepeno zahvatio i Francusku. U periodu između 1981. godine do 1990. godine stopa sklopljenih brakova u svim dobnim skupinama opada u Velikoj Britaniji sa 7,1% godišnje na hiljadu stanovnika na 6,8%, a 1995. godine na manje od 6.⁴⁷ Stopa sklapanja prvog braka za žene do pedeset godina starosti u 1960. godini u Evropi iznosila je oko 0,95, što znači da je 95% žena do 50-te godine prvi put stupilo u brak. Međutim, četiri decenije kasnije manje od dvije trećine žena prvi put je stupilo u brak do 50-te godine starosti (2002. godine ta stopa za cijelu Evropu iznosila je 0,62).⁴⁸ Odlaganje sklapanja braka pod uticajem je starenja bračnog kontingenta, to jeste smanjenja novoulazećih generacija i odlaganje sklapanja braka za kasniju životnu dob. Promjena položaja i uloge žene u društvu i u porodici, promjene unutar bračne dijade, kao i promjene u njenom sadržaju i značenju koji ona ima za aktere, uvode promjene u tradicionalnu instituciju braka.⁴⁹ U savremenom društvu, jedan od uzroka sklapanja braka u kasnijoj životnoj dobi jeste i promjena odnosa prema tradicionalnoj instituciji braka. Upravo je prosječna starost prilikom stupanja u brak značajan indikator tranzicije bračnog modela. Ukoliko stope nupcijaliteta starijih kohorti kompenzuju

⁴⁵ Bruto stopa nupcijaliteta – broj sklopljenih brakova na 1.000 stanovnika.

⁴⁶ Vlado Puljiz, *Obiteljska politika*, u: Vlado Puljiz i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005, str. 324.

⁴⁷ Izvor: *Social Trends*, HMSO, London, 1998.

⁴⁸ "Najniže stope nupcijaliteta žena do 50 godina zabilježene su u Gruziji (0,28), Sloveniji (0,43) i Mađarskoj (0,47), a najveće u Turskoj (0,85), Rumunjskoj (0,69) i Danskoj (0,69)." Vlado Puljiz, *Demografski trendovi u Evropi*, Dokumentacija, Revija za socijalnu politiku, god. 12, br. 2, Zagreb, 2005, str. 267.

⁴⁹ Više vidjeti u: Mirjana Bobić, *Brak i/ili partnerstvo, demografsko-sociološka studija*, Beograd: Čigoja štampa, 2003.; Mirjana Bobić, "Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena" u: Anđelka Milić i dr., *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF, 2004.

ponašanje mladih, pomjeranje dobi u kojoj se sklapa brak navise ne mora da znači otpor prema braku.⁵⁰ Međutim, odlaganje sklapanja braka za kasniju životnu dob može biti i posljedica svijesti «da je životni vek produžen, odnosno da za ireverzibilne odluke u životu ima vremena i kasnije.»⁵¹ Ipak, ovim odlaganjem smanjuje se biološki potencijal partnera za dobijanje potomstva, a što ima za rezultat rađanje manjeg broja djece. S druge strane, brak više ne predstavlja neophodan okvir za reprodukciju, pa sklapanje braka ne mora nužno da se dovodi u vezu s reprodukcijom, tj. partneri mogu da imaju djecu i prije braka ili ne žele da imaju djecu, pa bračnost i fertilitet ne moraju da se dovode u neposrednu vezu.

Učestalost celibata

Takođe, u savremenom društvu uočava se povećanje broja onih koji se trajno opredjeljuju za celibat, to jest da žive sami, kao i onih koji ne žele da imaju djecu. U svim populacijama, učestalost celibata po generacijama ima isti osnovni oblik, a to je njegova negativna povezanost sa starošću - visok je kod mlađih generacija, dok je u straosti veoma nizak, a do njegovog smanjenja dolazi u dobi kada se ljudi najčešće odlučuju za sklapanje braka - češći je kod muškaraca do tridesete godine života nego kod žena, zbog njihovog kasnijeg stupanja u brak. S pojavom novih stilova partnerstva ove razlike u ponašanju polova se smanjuju, što ima za posljedicu promjene u sadržaju braka, specifičnih bračnih struktura (udovci, razvedeni) i celibata. Novija pojava trajnog odustajanja od partnerstva (*committed singles*) je u porastu, pa pojedini autori „strahuju od toga da će aktuelna globalizacija ekonomije prouzrokovati ne samo porast voljnog odustajanja od rađanja (‘sociološki sterilitet’, *childlessness*) usled tendencije opadanja državne podrške porodicama i deci, već i polarizaciju na dve grupe stanovništva u okviru *porodičnih i izvanporodičnih domaćinstava*.»⁵² Pojam završenog celibata podrazumijeva stanovništvo starosti od 50 godina koje nije stupilo u prvi brak. Zbog povezivanja neposrednih varijabli braka i rađanja, značajan je udio ženske populacije u završenom celibatu. U savremenim razvijenim društvima prisutna je polna asimetrija, pa je veća verovatnoća da dio žena ostane u celibatu i izvan reprodukcije. Takođe, s promjenama položaja i uloge žene u društvu, otvorena je mogućnost voljnog

⁵⁰ *Nupcijalitet*, M. Bobić, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 369.

⁵¹ Mirjana Bobić, *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Beograd: JP Službeni glasnik, 2007, str. 180.

⁵² *Ibidem*.

produžavanja celibata u kasnije godine reproduktivnog ciklusa. Obrazovanje, zapošljavanje, karijera, kontracepcija, individualni životni ciljevi, težnje i (klasno uslovljeni) sistem vrijednosti, opadanje državne podrške porodici, povećavaju vjerovatnoću, ne samo biološkog, već i voljnog steriliteta (sociološki sterilitet).⁵³ Upravo je udio završenog celibata jasan pokazatelj pada popularnosti braka kao institucije.

Razvod braka u savremenom društvu

Institucija razvoda braka je univerzalna društvena činjenica i stara je koliko i sam brak. Razvod predstavlja postupak legitimnog i legalnog poništavanja braka (rastavljanja ili odvajanja) supružnika, koji iz određenih razloga ne mogu ili ne žele više da žive zajedno.⁵⁴ Postoje i slučaj (ilegalnog) rasturanja bračne zajednice koji nastaje usljed napuštanja porodice i partnera od strane jednog supružnika a čije novo mesto boravka nije poznato.⁵⁵

U svim zemljama u svijetu od sredine prošlog vijeka stope razvoda braka (stope divorcijaliteta) su u stalnom porastu.⁵⁶ Jedan od najznačajnijih trendova koji se odrazio na porodične obrasce u većini industrijalizovanih društava jeste povećanje ove stope (sredinom šezdesetih godina oko 10%, a osamdeset-

⁵³ *Celibat*, M. Bobić, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 55.

⁵⁴ Slom bračne zajednice može se podijeliti na tri glavne kategorije:

1. razvod, koji znači zakonski prekid braka,
2. rastava, koja znači fizičko razdvajanje supružnika; oni nemaju više zajedničko obitavalište,
3. takozvani 'prazni' brakovi, u kojima supružnici žive zajedno, ostaju pred zakonom u braku, ali brak postoji samo na papiru. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija – Teme i perspektive*, I dio, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 566.

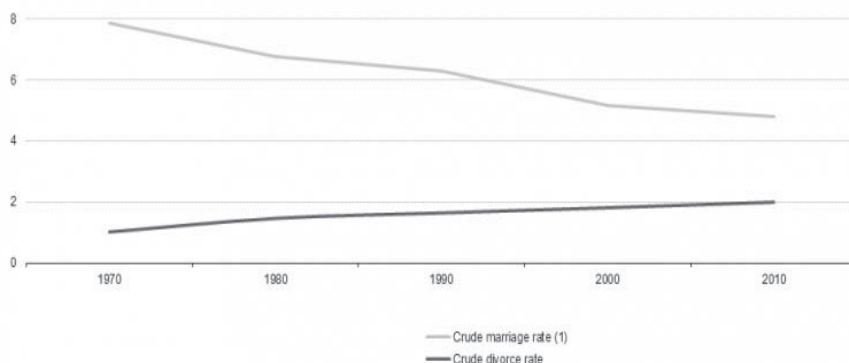
⁵⁵ Naročito, za muškarce iz manjinskih grupa u Americi (Crnci, Meksikanci i dr.) ovo je karakterističan obrazac ponašanja, jer nemaju finansijskih sredstava da se staraju o svojim članovima porodice kada prestanu da žive sa njima, a velike geografske udaljenosti omogućavaju im da nestanu bez traga. Anđelka Milić, *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja štampa, 2001, str. 121.

⁵⁶ Kako bi se mogla pratiti učestalost razvoda braka, kao i drugih karakteristika koje su vezane za razvod, ustanovljena je demografska mjera - stopa razvoda (stopa divorcijaliteta - lat. *divortium* - razvod, prekid, rastanak), koja izražava broj razvoda na 1.000 stanovnika bračnog uzrasta ili na odgovarajući broj sklopljenih brakova. ...Opšta stopa divorcijaliteta predstavlja odnos razvedenih brakova na 1 000 stanovnika sredinom godine: $d = D/P \times 1\ 000$ (D = broj razvedenih brakova, P = broj stanovnika sredinom godine). Postoje i specifične stope divorcijaliteta kojima se mjeri učestalost razvoda s obzirom na neka obilježja populacije koja se razvodi (starost supružnika, godine stupanja u brak, trajnost braka), kao i stopa ukupnog divorcijaliteta koja predstavlja odnos između broja razvedenih na 1.000 sklopljenih brakova. *Divorcijalitet*, M. Ljubičić, *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 86.

tih godina 30%). U nekim evropskim zemalja danas se razvodi gotovo svaki drugi brak (na primjer, stopa divorcijaliteta 2000. godine je u Švedskoj bila 0,55, u Finskoj 0,51, u Danskoj 0,45, u Češkoj 0,43 i u Austriji 0,43).⁵⁷

Uporedo sa smanjenjem stope sklopljenih brakova, u većini evropskih zemalja dolazi do povećanja broja razvedenih u odnosu na broj sklopljenih brakova, a što se može vidjeti iz sljedećeg grafikona:

Grafikon 2. Stope sklopljenih brakova i stope razvoda, EU-28, 1970 – 2010, (na 1.000 stanovnika)

(¹) 2008 instead of 2010.

Source: Eurostat (online data codes: demo_nind and demo_ndvind)

Izvor: European Commission eurostat, Marriage and divorce statistics, Crude marriage and divorce rates, EU-28, 1970–2010 (per 1 000 inhabitants) YB14.png, 18 June 2014, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Crude_marriage_and_divorce_rates,_EU-28,_1970%E2%80%932010_%28per_1_000_inhabitants%29_YB14.png, [14/11/2014.]

Promjene u sklapanju i razvodu brakova u istim vremenskim periodima nisu se u jednakoj mjeri odvijale u svim evropskim zemljama. Tako se i danas razvod braka u pojedinačnim zemljama Evrope javlja u različitoj mjeri: na jugu je relativno nizak i obuhvata između 10 i 20% brakova, dok je na sjeveru između 40 i 45% bračnih zajednica.⁵⁸ Ovu pojavu neki autori objašnjavaju različitom religijskom tradicijom u pojedinim zemljama, zatim različitim ekonomskim i društvenim razvojem koji su pojedina društva dostizala nakon

⁵⁷ Izvor: Conseil de l'Europe, *Evolution démographique en Europe*, Strasbourg, 2003, p. 62. u: Vlado Puljiz, *Obiteljska politika*, u: Vlado Puljiz i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005, str. 324.

⁵⁸ Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: Clio, 2009, str. 187.

Drugog svjetskog rata, ali i zahvaljujući činjenici da su žene postale sve više samostalne, naročito u ekonomskom pogledu.

Iz statističkih podataka o stopi razvoda ne možemo sa sigurnošću dobiti sliku o pravom stanju stvari, jer, kako je primijetio E. Gidens, "stope razvoda ne obuhvataju one ljude koji su rastavljeni ali ne i zakonski razvedeni. Štaviše, ljudi koji su nesrećni u braku mogu i dalje ostati zajedno – jer veruju u svetost braka, ili nisu u stanju da se suoče sa finansijskim ili emocionalnim posledicama razlaza ili, pak, ostaju zajedno zbog dece."⁵⁹ Učestalost razvoda braka ovaj teoretičar objašnjava činionicima koji su u vezi sa širim društvenim promjenama (ekonomska nezavisnost žena, veće sveukupno bogatstvo društva, promjena stavova u vezi sa razvodom i sl.). Kao važan činilac učestalosti razvoda jeste „sve izraženija tendencija da se brak procenjuje u odnosu na nivo ličnog zadovoljstva koje pruža. Sve veće stope razvoda izgleda da nisu pokazatelj dubokog nezadovoljstva brakom kao takvim, već sve veće odlučnosti da se od njega načini jedan mnogo bogatiji odnos."⁶⁰ Ovo bi značilo da veća stopa razvoda braka ukazuje na veću vrijednost koja se braku pripisuje, većim očekivanjima od braka nego ranije, a što se može opravdati porastom ponovo sklopljenih brakova.

Neki teoretičari traže uzroke bračnog sloma u specijalizaciji porodice za manji broj funkcija koji se desio u industrijskom društvu, što je imalo za posljedicu slabljenje osjećaja zajedništva i prisnog odnosa između članova porodice, naročito supružnika.

Razvod braka u savremenom društvu prisutan je u svim bračnim grupama, bez obzira na godine starosti supružnika i vrijeme koje su proveli u bračnoj zajednici.⁶¹ Starost supružnika prilikom razvoda nije zanemariva. Ona ima demografske implikacije različite po muško i žensko stanovništvo, što u velikoj mjeri zavisi od društveno-kulturnog modela koji određuje ponovno stupanje u brak i nastavak reprodukcije.

⁵⁹ Entoni Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2005, str. 193.

⁶⁰ *Ibid*, str. 194.

⁶¹ Prema podacima koje iznosi Mirjana Bobić, ranije su se brakovi razvodili najviše u mlađem uzrastu supružnika (karakteristične krizne godine su bile nakon tri i po, odnosno sedam godina braka). *Razvod*, M. Bobić, *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 481.

Populaciona politika – odgovor na nepovoljne demografske trendove (ciljevi, mjere i efekti)

S obzirom da se čovjek oduvijek susretao sa populacionim problemima, elemente populacione politike nalazimo i u prvim ljudskim zajednicama.⁶² Ali tek od modernog doba javlja se kontinuitet u sprovođenju politike, kao i opšteprihvaćena najvažnija načela, institucije i ciljevi populacione politike. Intenziviranje političkih aktivnosti u vezi sa stanovništvom obilježilo je prethodni vijek (mortalitetna politika, politika unaprijeđenja zdravlja, migracijska politika, politika u oblasti fertiliteta i sl.). U nekim društvima bilo je pokušaja da država direktno oblikuje porodični život, gdje je porodična politika bila obilježena populacijskim ciljevima (u bivšem SSSR-u, Rumuniji, Kini i Francuskoj).⁶³ U Kini je situacija drugačija - pojedinci su morali tražiti dopuštenje da imaju više od jednog djeteta, postojale su određene mjere i sankcije s ciljem da se svi uključe u samnjenje stope nataliteta. U Velikoj Britaniji porodica se tretirala područjem privatnosti, pa se smatralo neprimjerenim da vlada preduzima bilo kakve mjere koje bi značile miješanje u ovu privatnu sferu.⁶⁴

Posljedice koje populacioni faktor stvara u mnogim ekonomskim i socijalnim oblastima, u prethodne dvije decenije, stavile su populacionu politiku u oblasti fertiliteta stanovništva kao značajnu pretpostavkom razvoja u najširem smislu. Kao odgovor na nepovoljne demografske trendove (veličina populacije, starosna struktura i sl.), uvedene su pronatalitetne mjere u razvijenim zemljama i mjere kojima se destimuliše rađanje djece u nerazvijenim

⁶² "Populaciona politika, kao svesna, namerna, uglavnom eksplicitna državna intervencija u demografske tokove..." Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet - Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1997, str. 26.

⁶³ Komunistička vlada u SSSR-u je 20-tih godina prošlog vijeka preduzela mjere čiji je cilj bio da se oslabi i uništi porodica, tako što je donijela mjere kojima je znatno olakšana procedura razvoda braka i prekida trudnoće. Za vrijeme komunističkog režima N. Čauševskog u Rumuniji, ljudi su podsticani na zasnivanje porodica, tako što je pojedincima koji do 25. godine nisu stupili u brak bilo nametnuto da plaćaju posebni porez na dohodak, a što je imalo za cilj povećanje stope nataliteta. Ovdje se može navesti i primjer Francuske u prvoj polovini 20. vijeka. Kao dio maltuzijanskog demografskog okvira u službi nacionalnih i vojnih ciljeva između dva rata, porodična politika je bila usmjerena na podsticanje rađanja više djece. Nju su promovisali pokreti za rađanje dece i porodicu – isticali su moralni smisao porodice i borili su se da porodica dobija pomoć. Upravo u ovom kontekstu, 1920. godine ustanovljen je nacionalni praznik majki sa više djece, za čiju je organizaciju zadužen Nacionalni savez za širenje francuske populacije, na čelu sa demografom Bertijonom. Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: Clio, 2009, str. 31.

⁶⁴ A. Wilson, *Family*, London: Tavistock, 1985, u: Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija – Teme i perspektive*, I dio, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 572.

zemljama. U većini savremenih društava prisutan je indirektni pristup tako što se se preko brojnih socijalnih politika (zapošljavanje, stanovanje i sl.), a naročito preko politike podrške porodici, nastoje stvoriti uslovi koji bi mogli biti podsticajni za rađanje djece. Ovakav pristup se praktikuje iz razloga postojanja otpora neposrednom uplitanju politike u oblast reproduktivnog ponašanja pojedinaca.

Efekti mjera populacione politike nemaju u većini slučajeva željene rezultate. Stoga se nameće pitanje adekvatnosti mjera populacione politike, kao i pitanje (ne)adekvatne operacionalizacije tih mjera (maksimalan efekat primjenjivanih mjera jeste porast završnog fertiliteta do 10%, što je u uslovima izuzetno niskog fertiliteta nedovoljno.)⁶⁵

Posmatrajući demografska kretanja i u razvijenom i u nerazvijenom dijelu svijeta, očigledno je da će, ako se nastave u istom pravcu, ostaviti negativne posljedice na društveni i ekonomski razvoj od lokalnog do globalnog nivoa. Stoga, razvijeni i nerazvijeni dio svijeta mora se ozbiljno angažovati na izradi i realizaciji adekvatne populacione politike.⁶⁶ Bolesti koje su povezane sa stilom života, degenerativne bolesti, očuvanje životne sredine, promocija zdravlja i sl. u razvijenim zemljama nalaze se u središtu pažnje mortalitetne politike. Takođe, važna oblast djelovanja u okviru populacione politike postaju internacionalne migracije, jer u velikom broju razvijenih zemalja dolazi do priliva stanovništva usljed useljavanja iz drugih zemalja, što prevazilazi njihove kapacitete i potrebe. Tako u ovim zemljama se preduzima niz mjera kako bi se smanjio priliv imigranata. U prethodnih nekoliko godina, zemlje u razvoju su usvojile populacionu politiku kao dio svojih planova razvoja. Smanjenje populacionog rasta kao primarnog cilja populacione politike usvojile su i vlade koje su se kroz dugu istoriju zalagale za pronatalitetnu politiku. Danas eksplicitnu populacionu politiku sprovodi 62% zemalja Azije i Pacifika, 58% afričkih zemalja i oko 40% zemalja Latinske Amerike i Kariba. Imajući u vidu posljedice kao i demografsku inerciju, veliki broj zemalja je kasno počeo da interveniše. Centralne komponente u populacionoj politici koju sprovode zemlje u razvoju jesu zdravlje majki i djece, planiranje porodice, javno zdravlje, položaj žene, informisanje i edukacija stanovništva. U okviru ovih politika sadržinske razlike nisu značajne i sastoje se od obuhvatanja ili neobu-

⁶⁵ *Populaciona politika*, M. Rašević, *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, 2007, str. 410.

⁶⁶ Ovo podrazumijeva da se u nerazvijenom dijelu svijeta, gdje je zabilježen veliki prirodni priraštaj, moraju preduzeti mjere smanjenja nataliteta, ujednačavanje dobne strukture i poboljšanje uslova života. Na drugoj strani, razvijeni dio svijeta morao bi raditi na mjerama populacione politike kojima bi se ljudi u toku reproduktivnog perioda podsticali na rađanje djece uopšte ili rađanje većeg broja djece, kako bi se spriječili procesi starenja stanovništva i niska, u nekim zemljama negativna, stopa prirodnog priraštaja.

hvatanja manje važnih tema kao što su migracije, urbanizacija, razvoj seoskih područja, socijalna zaštita, očuvanje životne sredine i uključivanje mladih ili stare populacije kao posebnih ciljnih grupa.⁶⁷ Ipak, mora se imati u vidu da se zemlje u razvoju suočavaju sa brojnim problemima i teškoćama u obezbjeđivanju finansijskih sredstava za realizaciju programa populacione politike.

Literatura

- Bežovan, Gojko i dr. *Sustavi socijalne politike*. u: Vlado Puljiz i dr. (prir.). *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Blagojević, Marina. *Roditeljstvo i fertilitet - Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1997.
- Bobić, Mirjana. *Brak i/ili partnerstvo, demografsko-sociološka studija*. Beograd: Čigoja štampa, 2003.
- Bobić, Mirjana. "Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena". u: Anđelka Milić i dr., *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF, 2004.
- Bobić, Mirjana. *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd: JP Službeni glasnik, 2007.
- Breznik, Dušan. *Predgovor*. u: Grebo, Zlata. *Čovjek, rađanje i društvo: Socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće Svjetlost, 1975.
- Counseil de l'Europe. *Evolution démographique en Europe, Strasbourg*. 2003, p. 62. u: Vlado Puljiz, *Obiteljska politika*, u: Vlado Puljiz i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- European Commission eurostat. Fertility statistics, Total fertility rate, 1960–2012 (live births per woman) YB14.png. 3 June 2014, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Total_fertility_rate,_1960%E2%80%932012_%28live_births_per_woman%29_YB14.png, [14/11/2014.]

⁶⁷ *Populaciona politika*, M. Rašević, *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 410 – 411.

- European Commission eurostat. Population structure and ageing, Population structure by major age groups, EU-28, 2013–80 (1) (% of total population). YB14.png, 6 June 2014, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Population_structure_by_major_age_groups,_EU-28,_2013%E2%80%9380_%281%29_%28%25_of_total_population%29_YB14.png [01/11/2014.]
- European Commission eurostat. Marriage and divorce statistics, Crude marriage and divorce rates. EU-28, 1970–2010 (per 1 000 inhabitants) YB14.png, 18 June 2014, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Crude_marriage_and_divorce_rates,_EU-28,_1970%E2%80%932010_%28per_1_000_inhabitants%29_YB14.png, [14/11/2014.]
- Gidens, Entoni. Sociologija. Beograd: Ekonomski fakultet, 2005.
- Graovac, Vera. *Starenje stanovništva – problem modernog razvijenog društva*. geografija, hr. 14/10/2003, <http://www.geografija.hr/clanci/61/starenje-stanovnistva-problem-modernog-razvijenog-drustva> [10/02/2010.]
- Vera Graovac. *Kineska populacijska politika – uspjesi i nedostaci*. geografija, hr. 11/02/2005, <http://www.geografija.hr/clanci/540/kineska-populacij-ska-politika-uspjesi-i-nedostaci> [10/02/2010.]
- Haralambos, Martin i Martin Holborn. *Sociologija – Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Milić, Anđelka. *Sociologija porodice - Kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Mimica, Aljoša i Marija Bogdanović (prir.). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.
- Mladenović, Marko. *Uvod u sociologiju porodice: Opšti i posebni deo*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1969.
- Peterson, Peter G. *Gray Dawn: How the Coming Age Wave will Transform America – and the World*. New York: Random House, 1999.
- Puljiz, Vlado. *Obiteljska politika*. u: Vlado Puljiz i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Puljiz, Vlado. *Demografski trendovi u Europi*. Dokumentacija, Revija za socijalnu politiku, god. 12, br. 2, Zagreb, 2005.
- Segalan, Martin. *Sociologija porodice*. Beograd: Clio, 2009.
- The World Bank, *The Evolution of Pension Systems in Estern Europe and Central Asia*, Washington D.C., 2000.